

II. TARİH

Tacikistan topraklarının iskân tarihi Es-kiçağ'lara kadar iner. Ülkenin Kayrakkum, Carkutan ve Karabura bölgelerinde taş devrinin ilk zamanlarına ait kaya resimleri ve aletler bulunmuştur. Bölge daha sonra Aryani kavimlerinin göçlerine sahne olmuştur. Bîrûnî, Soğdlar ve Hârizmliler'in bir Türk hükümdarının izniyle milâttan önce 1291 yılında bölgeye geldiklerini kaydetmektedir. Çin, Yunan ve Âsurî kaynakları milâttan önce IX-VII. yüzyıllarda bölgedeki Saka Devleti'nin varlığından bahseder. İran'ın Hemedan şehrinde Ahemenîler Devleti'ni kuran II. Kuruş, milâttan önce 545-539 yıllarında Kurgan (Gurgan) ve Part devletlerine son vererek Tacikistan'ın da içinde bulunduğu Türkistan bölgesini ele geçirdi. I. Darius döneminde Tacikistan topraklarında ticaret ve ekonomik hayat gelişti. Tacikistan'da yapılan arkeolojik kazılarda bu devirle ilgili çeşitli ziraat aletleri bulunmuştur. Bölge milâttan önce 330 yılında Büyük İskender tarafından zaptedildi. Ahemenîler ve İskender, onun halefleri olan Grek-Baktria kralları eski Baktrialılar'ın yaşadığı Belh bölgesini merkez edinip kendi devletlerini kurdular. Yerli halk Çin ve Moğolistan sınırına sığındı ve Hunlar'ın idaresi altına girmek zorunda kaldı. Baktrialar Kuzey Afganistan, Belh, Bedaşşan ve Doğu Buhara yörelerinde bulundular; bunların Doğu Buhara civarındaki bölümlerine milâttan önce I. yüzyılda Siriderya taraflarından gelerek oralara hâkim olan Tohar (Tokhar) adında bir kavmin ismiyle Tohar ve işgal ettikleri alan da Tohâristan şeklinde adlandırıldı. Zeki Velidi Togan bunların Farsça'ya yakın İran diliyle konuştuğunu; Belh, Bedaşşan, Doğu Buhara, Pamir ve Doğu

Türkistan'ın Hoten ve Yarkend yöresindeki Tacikler'in onların torunları olduğunu yazmaktadır. Makedonyalı İskender ile gelen Yunanlılar'la karışarak kuvvetli bir medenî unsur teşkil ettiler ve Türkistan'da Budizm'in yayılmasında büyük rol oynadılar. Eski Türkçe Buda eserlerinin önemli bir kısmı Toharca'dan tercüme edilmiştir. İskender'in halefleri tarafından kurulan Grek-Baktria Devleti'nin milâttan önce 127'de yıkılmasından sonra bölge yeniden Turanî kavimlerin eline geçti. Türgişler ve Karluklar zamanında bölgeye müslüman Arap seferleri başladı.

İslâmiyet'in Tacikistan'a ulaşması Muâviye b. Ebû Süfyân devrindedir. Araplar 31'de (652) Herat'ı ve 32'de (653) Baktria'yı (Belh) alıp Ceyhun nehrine kadar vardılar. 86 (705) yılında Horasan'a vali tayin edilen Kuteybe b. Müslim döneminde fetih hareketleri hızlandı. 96'da (715) Kuteybe'nin öldürülmesinin ardından Fergana ve Siriderya havzası Araplar'ın elinden çıktı. Kül-çor adlı bir Türk kumandanı Semerkant yakınında Araplar'a karşı ilk büyük başarıyı kazandı (102/721). Daha sonra Müslim b. Saîd el-Kilâbî kumandasındaki Arap ordusu Seyhun'u geçerek Türk topraklarına girdiği zaman karşısına Türgiş Kağanı Su-lu çıktı. Su-lu'nun idaresindeki Türgişler Araplar'a karşı direnişi sürdürdüler; nihayet 120'de (738) Haristan savaşında mağlûp oldular. Böylece Araplar'ın Türkistan'daki sınırları Çin'e kadar genişledi. Abbâsiler döneminde bölge halkının İslâmlaşması daha da hızlandı. Halife Me'mûn devrinde buranın valileri genelde İranlılar'dan seçildiği için İran nüfusu Mâverâ-ünnehir'de etkili oldu. Sâ mânîler döneminde de bu durum sürdü. Nitekim Kâşgarlı Mahmud bölgenin artık Acem ülkesi haline geldiğini söyler. Kuzeye çekilmeyen Türkler Acemleşti. Türgişler, Karluklar Farsça konuşmaya başladı.

Sâ mânî Devleti'nin kuruluşu bölgenin etnik ve kültürel yapısının değişmesinde önemli rol oynadı. Sâ mânîler'in ilk hükümdarı İsmâil b. Ahmed halifeye olan bağlılığı ile öne çıktı. Onun zamanında devletin sınırları genişledi; Mâverâünnehir, Horasan, Sistan, Kirman, Cürcân, Rey ve Taberistan'ı içine aldı. Başşehir Buhara idi. Nasr b. Ahmed devrinde ticarî ve edebî sahada da önemli ilerlemeler oldu. Ancak onun ölümü üzerine yüksek askerî zümre arasındaki ihtilâflar, Gazneliler'in Ceyhun'un ötesindeki toprakları ele geçirmesi ve kuzeyden Karahanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han'ın yaptığı baskılar Sâ mânî Devleti'ni zayıflattı. Satuk Buğra Han 389 (999)

yılında Mâverâünnehir'i zaptederek Sâ mânî Devleti'ni ortadan kaldırdı. Mâverâünnehir'in İslâmlaşma'sının tamamlandığı Sâ mânîler devri sona erince bölge artık tamamen Türk topluluklarının eline geçti; Tacikler 1924 yılına kadar bir daha kendi devletlerini kuramadılar. Bölge Sâ mânîler'in ardından sırasıyla Karahanlılar, Gazneliler, Hârizmşahlar, Selçuklular, Karahıtaylar, Gurlular, Moğollar, Timurular, Şeybânîler, Türkistan hanlıkları ve kısa bir dönem İran'ın egemenliği altında kaldı. Cengiz Han ve Timur devrinde Tacikçe'nin yerini Türkçe almaya başladı. Ancak Buhara, Semerkant ve Hucend gibi Fars medeniyetinin kökleşmiş olduğu şehirlerde Tacikçe önemini korudu. Bu şehirlerdeki medreselerde öğretim dilinin Farsça olması da bunu etkiledi. Moğollar'ın Türkistan'ı işgalinden sonra Tacikler'in çoğu Doğu Türkistan ve Horasan'a, İlhanlılar'la Çağataylılar'ın mücadelesi sırasında yine Horasan'a gitti.

Tacikler, XV. yüzyıldan XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Buhara Hanlığı'nın egemenliği altında yaşadılar. Ardından Ceyhun ırmağının güneyinde ve güneybatısındaki toprakları ele geçiren Afganlar, Tacikler'e hâkimiyetlerini kabul ettirdiler. Tacik topraklarının büyük bölümü 1860'lı yıllarda Ruslar'ın eline geçti. 1864'te Rusya, Orenburg ve Sibirya üzerinden Kazakistan'a baskı yapmaya başladı. 1866 yılında Taşkent'in Hucend Ruslar'ın kontrolüne girdi. 1867'de Taşkent'te Türkistan genel valiliği ihdas edildi. Genel vali Kaufman 1868'de Buhara Hanlığı'nı ve Semerkant'ı aldı. Daha sonra Hokand Hanlığı'nın mülkü olan Akmesjid, Türkistan, Çimkent, Taşkent kaleleri Ruslar tarafından işgal edildi. 1875 yılında Hokand Hanlığı'nda Hudâyâr Han'ın adaletsiz yönetimine ve ağır vergilere dayanamayan halk Fergana'da ayaklandı. Hanın Endican valisi olan oğlu Seyyid Nâsirüddin han olma ümidiyle bunlara destek verdi. Durumun gittikçe kötüleştiğini gören Hudâyâr Han hazinesini ve haremîni alarak Ruslar'ın kontrolündeki Hucend şehrine kaçtı. Böylece Hokand Hanlığı toprakları da Ruslar'ın eline geçmiş oldu. Ruslar, Türkistan genel valiliğini beş idarî bölgeye ayırdı: Yedisu, Siriderya, Fergana, Semerkant ve Zakaspi. Bu bölgelerde nüfusun % 95'i müslüman, % 5'i Rus ve Avrupalı hıristiyanlardan oluşuyordu. Semerkant ve Fergana Tacikler'in yoğun olarak yaşadığı yerlerdi. 1895 yılında Rusya ile İngiltere arasında yapılan antlaşmayla Afganistan ve Pamir arasındaki sınır belirlendi ve bugünkü Tacikistan toprakları

nın Pamir bölgesi Buhara Hanlığı'na, diğer topraklar da Ruslar'a bırakıldı.

XX. yüzyılın başlarında bütün Türkistan'da olduğu gibi Tacikistan topraklarında da büyük değişiklikler meydana geldi. Orta Asya demir yollarının yapılmaya başlaması Ruslar'ın Türkistan'a akın etmesine, fabrikalar, atölyeler, küçük işletmeler ve bankalar açmasına vesile oldu. Hucend bölgesinde pamuk ekiminin yaygınlaşmasıyla halkın önemli kesimi bu sektörde işçi olarak çalıştırıldı. 1905'te Türkistan bölgesinde 32.000 kayıtlı işçi bulunuyordu ve bunların % 80'i yerli halktı. Rusya'dan gelen göçmenler ve işçiler vasıtasıyla özellikle Rusya'daki 1905 İhtilâli'nden sonra Tacikler arasında Marksist fikirler yayılmaya başladı. I. Dünya Savaşı yıllarında pamuk ve gıda ürünlerinin ihracatı yasaklandı. Savaş sırasında Türkistanlılar'ın askere alınmak istenmesi, vergilerin artırılması ve kıtlık neticesinde Ruslar'a karşı 1916 yılında Tacikistan'ın da içinde bulunduğu Türkistan topraklarında büyük bir ayaklanma oldu. Rus göçmenlere ve askerî garnizonlara saldırı sonucunda göçmenlerden yaklaşık 2500, askerlerden 100 kişi öldürüldü. Ayaklanmalar çok kanlı bir şekilde bastırıldı ve binlerce mâsum insan hayatını kaybetti. Ahalinin bir kısmı Doğu Türkistan topraklarına ve dağlık bölgelere göç etmek zorunda kaldı.

Rusya'da 1917 İhtilâli Tacikistan'da sevinçle karşılandı, 16 Mart 1917 tarihinden itibaren Tacikistan'ın Hucend, Ura-Tepe, Kanibadem ve diğer şehirlerinde toplantılar yapılmaya başlandı. İhtilâlciler 13 Nisan 1917'de Türkistan genel valiliğini kaldırdı ve yönetim geçici halk komiserliği'nin eline geçti. İhtilâlin Buhara Emirliği'ne de sıçramasından korkan Said Alim Han bir bildiri yayımlayarak demokratik gruplara özgürlük tanıdığını açıklamak zorunda kaldı. Türkistan'da yönetim işçi ve askerlerin eline geçti ve 1918'de Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Buhara emiri İngilizler'e ve komünistlere karşı mücadele eden General Kolçak ile irtibata geçtiyse de ülke yönetiminin komünistlerin kontrolüne girmesine engel olamadı. Kızılordu askerlerinin de yardımıyla Buhara komünistler tarafından ele geçirildi ve emir Afganistan'a kaçmak zorunda kaldı. 8 Ekim 1920 tarihinde bugünkü Tacikistan'ın kuzey topraklarını içine alan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti kuruldu.

Ağustos 1921'de Tacikistan topraklarında Karategin Beyi Fudayl Maksım, İşân

Sultan ve Abdülkahir'in öncülüğünde Basmacı (Korbaşı) hareketi başladı. Hareketin amacı bölgeyi Sovyet işgalinden kurtarmak ve Buhara Emirliği'ni yeniden kurmaktı. İhtilâlden sonra Afganistan'a kaçmış olan emir de bu hareketi destekliyordu. Ekim 1921'de Türkistan'dan Doğu Buhara'ya gelen Enver Paşa, bu sırada bölgede bulunan Türk subayları ve Başkırt liderlerinden Zeki Velidi ile (Togan) görüşerek Türkistan için ne yapabileceğini müzakere etti. Kısa sürede toplanan 10.000 kişilik bir orduyla Şubat 1922 tarihinde Kızılordu birliklerinin zorlu savunmasına rağmen Duşanbe'yi ele geçirdi. Kızılordu birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı; böylece Enver Paşa bir süre Doğu Buhara'yı denetim altına aldı ve Sovyet iktidarından kendilerini tanımalarını istedi. Durumun ciddiyetini anlayan Bolşevikler Haziran 1922'de Basmacılar'a karşı hücumla geçtiler; kısa sürede Gissar, Dena, Kabadian, Kurgantepe (Gürgentepe) bölgelerini zaptettiler. Basmacılar ağır insan ve mühimmat kaybı vererek geri çekildiler. 14 Temmuz 1922'de Duşanbe düştü. Enver Paşa Kulyab'a çekilmek zorunda kaldı, ardından Pamir dağlarının yamaçlarında Çegan tepesi eteklerinde öldürüldü.

Basmacılar, Türk subayı Hacı Selim Sâmî Bey'in kumandasında yeniden Doğu Buhara'ya hâkim oldular, Fergana ve Matça'daki Basmacılar'la irtibata geçtiler. Karategin Beyi Fudayl Maksım ise Dervaz ve Karategin bölgelerini egemenliği altına aldı. 1923 yılının ilkbaharında Kızılordu askerleri güçlü birliklerle Basmacılar'a karşı yoğun bir saldırıya geçti, Hacı Selim Sâmî Bey ve Fudayl Maksım Afganistan'a geçtiler. İbrahim Bey ise dağlara çekilip yeni bir saldırı için uygun zamanı beklemeye başladı. 1924'te Rus, Ukrayna, Belarus ve Tatar kuvvetlerinden meydana gelen N. D. Tomin kumandasındaki süvari Kızılordu askerleri İbrahim Bey üzerine hücum ederek Basmacılar'ın çoğunu katlettiler. 14 Ekim 1924 tarihinde Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı Tacikistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu ve 16 Ekim 1929'da Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürüldü. 5 Kasım 1929'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katıldı. Ekim 1929'da başşehir Duşanbe'nin adı Stalinâbâd olarak değiştirildi. Tacikistan bağımsızlığını ilân ettikten sonra şehir eski ismine kavuştu.

1929'da yaklaşık 250.000 Tacik'in yaşadığı, Özbekistan sınırları içine alınmış olan

Hucend'in Tacikistan'a dahil edilmesi için çalışmalar başlatıldı ve III. Özbekistan Sovyet Kurultayı, Hucend'in Tacikistan'a bırakılmasını kararlaştırdı. Bölgenin Tacikistan'a bırakılması Tacikler'in geleceği bakımından ekonomik ve kültürel olarak büyük önem taşıyordu. 12 Nisan 1929 tarihinde Karategin Beyi Fudayl Maksım öncülüğünde Humba Kalesi'nde yeni bir Basmacı direnişi başladı. Basmacılar, komünistlerin idaresinden memnun olmayan yerli halkın da katılımıyla kısa sürede Humba Kalesi, Tobildoru, Lyabiob Kalesi, Hait, Cigatal ve Garm bölgelerini ele geçirerek Sovyet yönetimine son verip yerli işbirlikçileri öldürdüler. Ancak Orta Asya askerî garnizonundan gönderilen hava ve kara kuvvetlerinin desteğiyle Kızılordu askerleri direnişi bastırdı. Binlerce mâsum köylü direnişe katılmakla itham edilerek katledildi, köyleri ortadan kaldırıldı. 3 Mayıs 1929'da hareketin lideri Karategin Beyi Fudayl Maksım yurt dışına kaçtı. 30 Mart 1931 tarihinde İbrahim Bey liderliğinde Babadağ'da başlayan Basmacı hareketi de Özbekistan'dan getirilen Kızılordu askerlerinin üstün silâh ve insan gücüyle ağır bir şekilde bastırıldı.

Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra ülkenin imarına girildi, petrol ve kömür yatakları işletmeye açıldı. Ülkenin ilk hidroelektrik santrali olan Barzob'un yapımına başlandı. 1000 kadar Tacik Ukrayna, Özbekistan ve Kafkasya'daki çeşitli teknik okullara gönderilerek ülkenin uzman kadroları yetiştirildi. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin değişik bölgelerinden binlerce göçmen ülkeye gelip çeşitli alanlarda çalışmaya başladı. 1929-1932 yılları arasında bütün Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde meydana gelen ekonomik kriz ve kıtlıktan Tacikistan da etkilendi, özellikle toprakları ve hayvanları devletleştirilen köylüler bu krizden en çok etkilenen kesim oldu. Üç yıl içinde binlerce köylü açlıktan ve hastalıklar yüzünden hayatını kaybetti. Devletleştirmeye karşı bilhassa dağlık bölgelerde çok sayıda isyan çıktı ve bu isyanlar ağır şekilde bastırıldı. 1928-1932 arasında beş yıllık kalkınma planı çerçevesinde Duşanbe, Kulyab, Parhar, Saraykamar, Kurgantepe (Tyube), Hucend ve Şaartz'da konserve, tuğla, pamuk, ipek, alkol, poligrafi gibi büyük işletmeler kuruldu. Kömür, petrol aranmasına ve üretimine başlandı. Tirmiz-Duşanbe arasında ilk demiryolu, Duşanbe-Kurgantepe, Duşanbe-Obigarm, Oşhorog arasında otoyollar in-

şa edildi. 1939-1940 yıllarında kısa sürede Kuzey Tacikistan'da (Özbekistan topraklarından başlayan kanal Kanıbadam ve Duşanbe'ye kadar uzanıyordu) 125 km. uzunluğundaki Büyük Fergana Kanalı'nın birinci ve ikinci bölümleriyle 60 km. uzunluğundaki Kuzey Fergana Kanalı yapıldı. Böylece ekilebilir alanlar çoğaldı, buralarda pamuk ekimi yapıldı. II. Dünya Savaşı yılları diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Tacikistan'da da zorlu geçti. Tacikistan'dan cepheye ve cephe gerisine gönderilen 200.000 kişiden 60.000'i hayatını kaybetti.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği döneminde 1980-1990 yılları arasındaki ekonomik kriz Tacikistan'da yoksulluğu, işsizliği ve enflasyonu arttırdı. Ülkenin kaynaklarının diğer cumhuriyetlere, özellikle de Rusya Federasyonu'na gönderilmesi halk arasında gerginlik yarattı. Şubat 1990'da Bakü'den kaçan Ermeniler'in Ermenistan yerine Duşanbe'ye gönderilmesi, daha önce sahipleri belirlenen yeni konutların bunlara tahsisi haberleri halkın sokağa dökülmesine yol açtı. Gösteriler Rus karşıtı milliyetçi bir karakter almaya başladı. Ülkenin her tarafında toplantı ve gösteriler yapıldı. Duşanbe'nin iki meydanını Şahidon ve Ozodi göstericiler tarafından aylarca işgal edildi. Sonunda Devlet Başkanı Kahar Mahkamov istifa etmek zorunda kaldı. Ocak 1991'de toplanan Tacikistan Yüksek Parlamentosu oturuma katılan üyelerin tamamına yakınının oyuyla Rahman Nebiyev'i seçimler yapıncaya kadar devlet başkanlığına seçti. 9 Eylül 1991'de Tacikistan Yukarı Parlamentosu bir deklarasyon yayımlayarak Tacikistan'ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nden

bağımsızlığını ilân etti ve 2 Mart 1992'de Birleşmiş Milletler üyeliği kabul edildi. 24 Kasım 1991'de yapılan başkanlık seçimini % 58 oyla 1961 yılından beri siyasetin ve yönetimin içinde olan Rahman Nebiyev kazandı. Ancak ülkede durum gittikçe kötüleşmeye başladı. İç karışıklık sırasında üretimin azalması ekonomik krizi getirdi. Enflasyon arttı. İslâmî Yeniden Doğuş Partisi ve muhalefetin desteğiyle ülkenin güney kesimindeki şehirlerde mitingler yapıldı. Duşanbe'de Şahidon Meydanı'nda toplanan kalabalık halk devlet başkanlığı sarayını yağmaladı. 1992'de iç karışıklıklar giderek arttı ve iç savaş başladı.

Rahman Nebiyev, çeşitli grupları içine alan bir hükümet kurulması için girişimlerde bulunduysa da Duşanbe'de sokak gösterileri genel bir ayaklanmaya dönüştü. Rus piyade birliklerinin olaylara müdahale etmesi yüzünden Rahman Nebiyev görevi bırakmak zorunda kaldı. Muhalif güçler Duşanbe'yi terk ederek diğer şehirlere ve dağlık bölgelere çekildi. Kulyab şehri bölge icra komitesi başkanı İmamali Rahmanov parlamento başkanlığına seçildi. Rahmanov'un geçici devlet başkanlığı sırasında Moskova'da 25 Mayıs 1993'te Rusya ile Tacikistan arasında yapılan dostluk ve iş birliği antlaşması çerçevesinde Rus askerî birliklerinin Tacikistan'da kullandıkları arazilerin Rusya'nın dâimî bir askerî üssü haline dönüştürülmesi kararlaştırıldı. Bu askerî üs hâlâ ülkededir ve altı ayda bir görev süresi uzatılmaktadır. 21 Temmuz 1994'te yapılan genel seçimlerde devlet başkanlığına İmamali Rahmanov seçildi ve daha sonraki seçimlerin hepsini kazandı. Günümüzde de (2009) devlet başkanlığı görevini yürütmektedir. Ülkedeki

iç savaş, 27 Haziran 1997'de Moskova'da devlet başkanı İmamali Rahmanov ile muhalefetin temsilcisi A. Nuri'nin katılımıyla yapılan görüşmelerle sona erdirildi ve barış sağlandı. İlk aşamada 75.000 hektar toprak yoksul köylülere bedava dağıtıldı. 1992-1997 yılları arasında iç savaş dolayısıyla yüzlerce okul, kütüphane, kulüp, sinema, kültür evi ve diğer eğitim öğretim kurumları zarar gördü. Bahş, Gissar, Garm ve Darbaz, Dağlık Bedahşan Otonom Bölgesi ve ülkenin diğer bölgelerinde 200.000 civarında insan öldü. Üretim üçte iki oranında azaldı. Göç ve ölümler yüzünden 1,5 milyona yakın bir nüfus kaybı yaşandı. Tacikistan 1992'de Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Teşkilâtı'na, Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı'na ve İslâm Konferansı Teşkilâtı'na üye oldu.

Türkiye, Tacikistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biridir. Eylül 1995'ten itibaren devlet başkanları ve başbakanlar düzeyinde yapılan karşılıklı ziyaretler iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde rol oynadı. Türkiye Tacikistan'a uzun vadeli kredi vermekte, Tacik uzmanları Türkiye'de yetiştirilmekte ve karşılıksız çeşitli sosyal yardımlar yapılmaktadır. 1999'da iki ülke arasındaki ticaret hacmi 9,3 milyon dolar iken 2006 yılında 189,9 milyon dolara, 2008 yılında 325 milyon dolara ulaştı. Türkiye ticaret hacmi büyüklüğüyle Tacikistan'ın yurt dışındaki ticarî ortakları arasında ikinci sırada yer almaktadır.

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

Dil ve Edebiyat. Farsça ve Derice'nin mensup olduğu İran dillerinin güneybatı grubuna giren Tacikçe'nin kuzey, merkez-Yukarı Zereşan, güney, güneydoğu-Darvaz olmak üzere dört lehçesi bulunmaktadır. Kuzey lehçesi bugünkü edebî dili meydana getirmektedir ve Semerkant, Buhara, Fergana vadisi, Ura-Tepe ve Pendikent bölgelerinde; güney lehçesi Kulyab, Karategin ve Bedahşan bölgelerinde konuşulmaktadır. Tacikçe'nin oluşumuna Arapça ve Özbekçe (Çağatayca) büyük katkı sağlamıştır. Sovyetler Birliği döneminde Rusça, Tacikçe'nin söz varlığına çok fazla etki yapmıştır. Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Sadreddin Aynî'nin öncülüğündeki aydınlar Tacik dilinin standart hale getirilmesi için büyük çaba gösterdiler ve imlâ çalışmaları alfabe değişiklikleri sebebiyle 1967 yılına kadar sürdü. 1967'de Rûdekî Dil ve Edebiyat Enstitüsü *Tacikçe İmlâ Kılavuzu*'nu neşretti. 1990 yılından itibaren yeni-

Tacikistan'ın başşehri Duşanbe'de, Tacikler'in kurucu lideri İsmâîl Sâmani adına dikilen anıt

den imlâ çalışmaları başlatıldı. Rusça'dan giren kelimeler Rus imlâsından ayrı olarak yazılmaya başlandı. 3 Eylül 1998 tarihinde Tacikistan hükümeti tarafından onaylanan yeni imlâda dört harf (ll, llı, bl, b) çıkarıldı. Bugünkü Tacikçe alfabede otuz beş harf bulunmaktadır. Ülkede 1930 yılına kadar Arap, 1930-1940 arası Latin, 1940'tan günümüze kadar Kiril harfleri kullanılmıştır. Ancak muhtemelen Afganistan ve İran'da yaşayan Tacikler için Arap harfleriyle de bazı eserler basılmaktadır (Hakim Kerim'in *Çelovek v Meşke* [Çuvaldaki adam] isimli hikâye antolojisi, 1980 ve 1983'te basılan *Kolibel Avitsennu* [İbn Sînâ'nın vatani] poemaları, Baki Rahimzade'nin 1979'da basılan *Tsvetok* [Çiçekler] şiirler antolojisi, Gülrühşar Safieva'nın 1984'te basılan *Zelenaya Kolibel* [Yeşil beşik poemaları]). Tacikçe başta Afganistan, Tacikistan ve Özbekistan olmak üzere yaklaşık 17-18 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır.

Çağdaş Tacik edebiyat tarihçileri Tacik edebiyatını halk edebiyatı (eski İran destanlarından başlayarak VII. yüzyıla kadar), eski edebiyat (Ahamenîler'in milâttan önce III. yüzyıldan kalma çivi yazılı metinleri ve Zerdüştiler'in kutsal kitabı *Avesta*'dan VIII. yüzyılın ortalarına kadar), klasik edebiyat (IX-XX. yüzyıllar arası), Tacik-Sovyet edebiyatı (1918-1921 yılları arası) ve yeni edebiyat (1991 yılından günümüze kadar) olmak üzere beş döneme ayırmaktadır. Tacik yazılı edebiyatının ortaya çıkışı halk edebiyatıyla başlamakta ve halk şairlerinin sözlü eserlerine dayanmaktadır. Halk edebiyatı İran asıllı halk tarafından bugünkü İran, Afganistan ve Orta Asya topraklarında meydana getirilmiştir. IX-XV. yüzyıllar arasındaki klasik Fars edebiyatı İran ve Tacik halklarının ortak edebiyatı olarak nitelendirilmektedir. XVI. yüzyılda ortaya çıkan siyasî ve dinî anlaşmazlıklar Tacik, Afgan, Fars dillerinin birbirinden uzaklaşmasına ve ayrı edebiyatların teşekkülüne sebep olmuştur. Tacik halk edebiyatının yazıya geçirilmesine XIX. yüzyılda başlanmıştır. VII. yüzyılın ikinci yarısında Sâsânî Devleti'nin yıkılışından sonra Farsça'nın yerini Arapça almaya başlamış ve iki asır boyunca edebî eserler sadece bu dilde yazılmıştır. Yazarlar ve şairler Arapça eserlerine İran âdetlerini ve yerli konuları da ekliyordu. Sâmânîler dönemi Fars edebiyatının hâkim olduğu devri oluşturmaktadır. Sâmânîler'in dağılmasının ardından Gazneliler döneminde de Ferruhî-i Sîstânî, Ebû'l-Kâsım Unsûrî, Menûçihri, Mes-

'ûd-i Sa'd-i Selmân gibi yazarlar eserlerini Farsça yazmıştır. X. yüzyılın sonundan itibaren Türkistan'a hâkim olan süfizm etkisiyle Nâsır-ı Hüsrev gibi dinî-felsefî şiirler yazan şairler yetişmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tacik edebiyatında yeni bir dönem ortaya çıkmıştır. Filozof, yazar, astrolog, tarihçi, mimar, ressam ve müzisyen olan, Ahmed Dâniş takma adıyla bilinen Ahmed Mahdum ile başlayan bu devirde çok sayıda edebiyatçı yetişmiştir. Çağdaş Tacik edebiyatının klasik yazarı kabul edilen Sadreddin Aynî tarih, edebiyat ve dil alanında Özbekçe ve Tacikçe pek çok eser vermiştir. Aynî ile başlayan edebî faaliyetler A. Lâhûtî (*Kalimai Şhodati Rañçbari, Adabiyeti Surh* 1927), Payrav Süleymânî, Muhamedcan Rahîmî, Muhiddin Eminzâde, Celâl İkrâmî gibi müelliflerle devam etmiş ve komünizm ideolojisine yönelik eserler veren yeni genç yazarlar yetişmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında edebiyatın ana teması savaştı. Komedileri ve bilimsel yazılarıyla Sadreddin Aynî, şiirleriyle A. Lâhûtî, M. Tursunzâde, M. Mirşakar, A. Dehoti, M. Rahîmî, B. Rahimzâde, deneme ve hikâyeleriyle D. İkrâmî, R. Celil, S. Ulugzâde, Sovyet halkının fedakârlıklarını, kahramanlıklarını, vatan sevgisini eserlerine yansıtmıştır. Klasik ve çağdaş Tacik edebiyatı üzerine en önemli araştırmacılar olarak E. E. Berthels, Nâsircan Ma'sûmî, A. Bodriev, İ. Braginskiy, Abdülğani Mirzaev, Şerif Hüseyinzâde, Halik Mirzazâde, Sâhib Tabarov, Muhammed Şükürov, Şevket Niyazi, Atahan Seyfullaev gibi araştırmacılar kabul edilmektedir.

Sünnî düşüncenin oluşmasını ve yayılmasını sağlayan, müslüman dünyasının ilk matematikçisini (Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî), en iyi doktorunu (İbn Sînâ), en seçkin ilim adamlarını (Fergânî, Bîrûnî) ve düşünürünü (Fârâbî), Farsça'nın ilk ve en

büyük şairini (Rûdekî) yetiştiren Türkistan ve Horasan medreseleri XVI. yüzyılın ortalarından itibaren artık eski önemlerini kaybetmişlerdi. 1893'te Tacikler'in yoğun biçimde yaşadığı Semerkant, Buhara, Taşkent ve Hucend gibi şehirlerde yetmiş seksen kadar büyük medrese vardı. Hucend'deki medreseler Buhara medreselerinden sonra ikinci sırada geliyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar'ın Orta Asya'ya gelmeye başlaması ile modern ilkokullar ve liseler açılmış, 1870'te Vali Abramov, Semerkant'ta ilk Rus-Tüzem okulunu faaliyete geçirmiştir. Bu okullar daha sonra bütün Türkistan'a yayılmıştır. Gaspıralı İsmâil'in Kırım'da başlattığı, daha sonra Rusya'da Türk-müslümanların yaşadığı bölgelere yayılan cedîd okulları devreye girmiş, bu okullar Tacik halkının millî kimliğini korumasında ve aydınların yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Devrim sonrası ülkede görev alan öğretmen, doktor, ziraatçı ve devlet adamlarının büyük çoğunluğu bu okullardan yetişmiştir. M. Begbudî, Cedîdçiler'in Türkistan'daki en önemli temsilcisidir. Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından ilk çalışma alanlarından biri ülkede okuma yazma bilmeyen halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi olmuştur. 1937-1938 yıllarına kadar toplam 800.000 kişiye okuma yazma öğretilmiş, bu sayı yeni açılan okullarla giderek artmıştır.

1928'de diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi Tacikistan'da da Latin alfabesi kullanılmaya başlanmış, 1940 yılında Kiril harflerine geçilmiştir. 1931'de Duşanbe'de, 1932'de Hucend'de ilk pedagoji enstitüleri açılmıştır. 1937-1938 yıllarında enstitü ve üniversitelerin sayısı beşe, teknik okulların sayısı yirmi sekize ulaşmıştır; bu sırada yüksek öğrenim gören yaklaşık 4500 öğrenci vardı. 1938 yılından itibaren

Duşanbe'de
Hısarkale

okullarda Rusça öğrenimi mecburi tutulmuş, ertesi yıl Duşanbe'de ilk tıp fakültesi öğrenime başlamıştır. Son verilere göre ülkede okur yazarlık oranı % 99'dur ve Sovyetler Birliği zamanında belirlenmiş eğitim politikası yürütülmektedir. Ülke nüfusunun % 70'inin otuz yaşın altında olması ve iç savaş sırasında eğitim kurumlarının büyük zarar görmesi sebebiyle bütçeden eğitime fazla pay ayrılmaktadır. Tacikistan'ın en önemli yüksek öğrenim kurumlarından biri Tacikistan Bilimler Akademisi'dir ve on sekiz enstitüyü barındırmaktadır. Akademinin El Yazmaları Enstitüsü'nde 13.000 el yazması eser bulunmaktadır. Tacikistan'da otuz üç yüksek öğrenim kurumu vardır ve öğrenim dili yüksek oranda Rusça'dır. Duşanbe, Hucend, Rus-Tacik (Slavyan) ve Teknoloji üniversiteleri, İşletme, Hukuk, Devlet Sanat enstitüleri ülkedeki yüksek öğretim kurumlarının en meşhurlarıdır.

İslâmî Hayat. İslâm dini Tacikistan topraklarına VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Araplar vasıtasıyla girmiş ve IX. yüzyılda Sâmânîler döneminde yaygın hale gelmiştir. Tacikler'in % 95'i müslümandır ve büyük çoğunluğu Hanefî mezhebine mensuptur. Dağlık Bedahşan bölgesinde yaşayan yaklaşık 300.000 kişi İsmâîlî'dir. Ülkede 2800 civarında cami ve mesjid bulunmaktadır. Duşanbe'deki Mevlânâ Yâkub ve Hucend'deki Şeyh Muslihudin camileri Tacikistan'ın en büyük camileridir. Ülkedeki yirmi medresede imam-hatip yetiştirilmektedir. Duşanbe'deki İmam Tirmizî Üniversitesi 1990 yılında faaliyete geçmiştir ve ülkedeki tek İslâmî yüksek okuldur. İran, Mısır, Türkiye, Pakistan ve çeşitli Arap ülkelerinde 1000 civarında Tacik genci İslâmî eğitim almaktadır. Müftülük iç savaştan sonra kapatılmış, yerine İslâm Merkezi adlı bir teşkilât kurulmuştur. Tacikistan'da müslümanlar dışında Pravslavyanlar, Katolikler, Lutheranlar, yahudiler, Bahaîler, Krişnalar ve Budistler vardır.

Komünizm döneminde dine karşı başlatılan savaş sırasında müslümanlar ibadetlerini çoğu zaman gizlice yapmışlar, medreseler kapatıldığı için çocuklar din derslerini dedelerinden ve babalarından öğrenmek zorunda kalmışlardır. Şehirlerde ve köylerdeki camiler kapatılmışsa da nüfusun büyük kısmının köylerde yaşaması ve ülkenin çok dağlık olması sebebiyle İslâmîyet Sovyet döneminde de bu kesimlerde varlığını sürdürmüştür. Sovyet devrinde sadece on yedi cami ibadete açıldı ve bunlarda görev yapan molla-

lar Buhara'daki Mîr Arap Medresesi, Taşkent İslâm Üniversitesi ve Arap ülkelerindeki ilâhiyat fakültelerinde okuyordu. Aynı devirde imamlar, İşân ve müderrisler toplumun asalakları olarak nitelendirilerek idam edilmiş ya da Sibiry'a'daki çalışma kamplarına gönderilmiştir. Tacikistan, özellikle Stalin zamanında başta din âlimleri olmak üzere aydınlarla karşı yürütülen imha siyaseti hakkında araştırmaların yapılmasına izin verilmeyen ülkelerden biridir.

İran İslâm Devrimi ve Afganistan'da Sovyet ordusuna karşı yürütülen cihad hareketinden etkilenen Tacik gençleri Said Abdullah Nûri öncülüğünde 1978 yılından itibaren dinî örgütlenme içine girmiş, 1985-1987 yılları arasında yürütülen soruşturmalar çerçevesinde bu hareketin yirmi dört lideri çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştır. 1980'den başlayarak camiler gayri resmî olarak açılmaya ve mollalar evlerinde faaliyet göstermeye başlamıştır. 1991'de ülkede 130 büyük cami, 2000 civarında köy camisi ve mesjid ibadete açılmıştır; ayrıca 150 medresede din dersleri veriliyordu. Tacikler arasında İşânlık geleneği yaygındır ve Nakşibendî tarikatı en yaygın tarikattir. İşân Turadjon'un komünizm döneminde 1000 civarında müridi olduğu belirtilmektedir. Kûlâb bölgesinde Şeyh Emîr-i Kebîr Hemedânî (ö. 786/1385), Gissar vadisinde Mevlânâ Ya'küb-i Çerhî (ö. 851/1447), Leninâbâd bölgesinde Şeyh Muslihudin (XVII. yüzyıl) ve Yavan bozkırında Domullo Kiliçali (XVIII. yüzyıl) müslümanların sıkça ziyaret ettiği türbelerdir. Tacikistan müslümanları arasında kendi fikirlerini yaymak için büyük bir uğraş veren Özbekistan İslâmî Diriliş Hareketi, Hizbü't-tahrîr, Selefiyye ve Cemâat-i Tebliğ gruplarının faaliyetleri yasaklanmış, 2009 yılında bu cemaatin bazı üyeleri tutuklanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Zeki Velidî Togan, *Hüdayar Hanın Sonki Günleri*, Kazan 1915, s. 1-32; a.m.f., *Hâtralar*, İstanbul 1969, s. 366-377; a.m.f., *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 86-106; B. G. Gafurov, *İstoriya Tacikskogo Naroda*, Moskva 1955, s. 452-477; a.m.f., *Tadjiki Drevneyşaya, Drevniyaya i Srednevekovaya Istoriya*, Duşanbe 1989, s. 5-38; A. Maniyazov – M. İ. Levin, *Pisateli Tadjikistana*, Duşanbe 1981, tür.yer.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1984, s. 141-156; R. Musulmankulov, *Persidsko-Tadjikskaya Klassičeskaya Poetika (X-XV)*, Moskva 1989, s. 38-40; D. İsfandiyyev, "Tadjiki Afganistana", *Tadjikistan v ogne* (haz. A. Rudenko – A. Sorokin), Duşanbe 1993, s. 9-14; Adil Hikmet Bey, *Aşyada Beş Türk* (haz. Yusuf Gedikli), İstanbul 1998, s. 190-226; J. P. Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygartık* (trc. Lale Arslan), İstanbul

1999, s. 178-193, 273-290; G. H. Haydarov, *İstoriya Tadjikskogo Naroda: XX vek*, Hudjand 2001, s. 342-390; *Ejgodnik Respubliki Tadjikistan*, Duşanbe 2004; Shinjo İdo, *Tacikçe Dilbilgisi*, İstanbul 2006, s. 7-9; N. B. Hotamov, *Sotsialno Ekonomičeskie Preobrazovaniya Respubliki Tadjikistan v Period Suvereniteta (1991-2006)*, Duşanbe 2008, s. 1-170, 247-262; *TİKA 2008 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara 2009, s. 40-44; Yu. Gankovskiy, "Personaji s Toy Storoni, Enver-Paşa Sredi Basmacıy", *Aziya i Afrika*, sy. 5, Moskva 1994, s. 59-61; M. Haydarova, "Bağımsızlık Sonrası Tacikistan", *BTTD*, sy 23 (1998), s. 92-95; V. F. Büchner, "Sâmânîler", *İA*, X, 140-143; D. P. Pulatov, "Tadjikskaya Sovetskaya Sostsialistiçeskaya Respublika, İstoriçeskiy Oçerk", *BSE*, XXV, 172-177; K. Ş. Djuraev – D. P. Pulatov, "Tadjikskaya Sovetskaya Sostsialistiçeskaya Respublika, Narodnoe Hozyaystvo", a.e., XXV, 179-182; M. S. Asimov – N. N. Negmatov, "Tadjikskaya Sovetskaya Sostsialistiçeskaya Respublika, Hudojestvennaya Samodeyatelnost", a.e., XXV, 183-186; R. Hadizade, "Tadjikskaya Sovetskaya Sostsialistiçeskaya Respublika, Literatura", a.e., XXV, 189-191; L. S. Ayni v.dğr., "Tadjikskaya Sovetskaya Sostsialistiçeskaya Respublika, Arhitektura İzobrazitelnoe i Dekarativno-Priladnoe İskusstvo", a.e., XXV, 191-194; N. H. Nurdjanov, "Tadjikskaya Sovetskaya Sostsialistiçeskaya Respublika, Dramatiçeskiy Teatr", a.e., XXV, 196; A. A. Kerimova, "Tadjikskiy Yazık", a.e., XXV, 198.

İSMAİL TÜRKÖĞLU

TACİKLER

Orta Asya'da yaşayan yerli topluluklardan biri.

Kendilerini Tacik diye adlandıran Tacikler'in büyük çoğunluğu anavatanları olan Mâverâünnehir'de ve Horasan'da; Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan, Afganistan, İran, Hindistan, Pakistan, Çin ve Rusya Federasyonu gibi ülkelerde yaşamaktadır. Tacik kelimesi tarihte çeşitli kavimler için kullanılmıştır. Önceleri Araplar için Tacik denilirken sonraları Acemler Tacik olarak adlandırılmıştır. *Divânü Lugâti't-Türk'te* ve *Kutadgu Bilig'de* Tacik "İranlı" mânâsındadır (*İA*, XI, 616). V. V. Barthold, Tacik kelimesinin bir Arap kabilesinin adı olan Tay'dan geldiğini ileri sürer. İran tarihi uzmanı H. Ritter ise Tacik soyunun ve Tacik kelimesinin farklı yönlerini ortaya koymaktadır. Ona göre milâttan önce 301-122 yıllarına ait *Tan-Kiao* adlı Çince yazılı kaynaklarda Ti-odji ismiyle Tacikler hakkında bilgiler yer almaktadır ve Tacikler'in kökü milâttan evvel birkaç binyıl öncesine kadar gitmektedir. Tacikler'le ilgili en önemli araştırmacılarından biri olan Sadreddin Aynî, Tacik kelimesinin etimolojisi hakkında Arapça ve Farsça yazılmış Ortaçağ kaynaklarına dayanarak bunun, VIII. yüzyıldan itibaren Or-